

BÖYÜK RUS BƏSTƏKARI M.P.MUSORQSKİNİN NOTA SALDIĞI AZƏRBAYCAN MELODİYASI HAQQINDA

İradə KÖÇƏRLİ

May ayında AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktoru Ertekin Salamzadənin dərkənan ilə mənim adıma bir məktub daxil oldu. Bu Sankt-Peterburqda yaşayan musiqişünas Tamara Zakirovna Skvirskayanın AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutuna ünvanladığı məktub idi. Məktub AMEA-nın rəhbərliyi tərəfindən əvvəlcə Folklor İnstitutuna, sonra isə bizim İnstituta göndərilmişdir. Məktubda T.Skvirskaya böyük rus bəstəkarı Modest Petroviç Musorqskinin nota köçürdüyü bir musiqi nümunəsinin poetik mətnini göndərərək onun ilkin mənbəsinin axtarılıb tapılmasını xahiş edirdi. Məktuba əsasən məlum olurdu ki, Tamara Zakirovna bu not əlyazmasını Peterburqdakı Rusiya Milli Kitabxanasının Əlyazmalar şöbəsinə əldə etmiş və poetik mətnin Azərbaycan dilində olduğunu aşkara çıxarmışdır. Skvirskaya bildirir ki, M.P.Musorqski əlyazmasında havanın sözlərini Azərbaycan dilində - kiritil həfləri ilə yazıb. Məktubda deyilir ki, musiqi nümunəsini M.Musorqski 1877-ci ildə Paşinonun ifasından nota köçürüb və üzərində yuxarıdan - "Zaqafqazya-İrəvan", aşağıda isə - "Paşino 17 aprel 1877" sözlərini yazıb.

T.Skvirskayanın əlyazmadan oxuduğu həmin mətni siza təqdim edirəm:

Bu baxar, çirk su, baxar,
İçində bir kız çıxar.
Gİlində da vad kalem
Derdlərə dərman əzar.

Mətni oxuyan kimi, qüsurlu olsa da, onun Azərbaycan türkcəsində yazılmış bir bayatı olduğu asanlıqla üzə çıxır. Bu, hər bir Azərbaycanlı üçün məlum olan bir həqiqətdir. Bayatı ilə tanış olduqda, daxilən hiss etdim ki, mətn çox məşhur bir bayatdır, xüsusilə, son üç misra olduqca qulaqlara tanışdır. Hiss olunurdu ki, bu həm də bir aşiq bayatıdır. Musorqskinin not yazısının üzərindəki qeydi - "İrəvan" sözü də, artıq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirirdi. Belə ki, İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri kimi, aşiq sənətinin beşiyi olduğu həmişə məlumdur. Poetik mətndə əsas müəmmalı misra bayatının birinci misrası idi. Bu baxımdan, axtarılanı başladı. Demək olar ki, bir çox bayatı toplulardı araşdırdıq, lakin nəticə əldə etmədik. Mən, elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Məhərrəm Qasımlıya müraciət etməyi qərara aldım. Mətni ona göstərdim. Zənnim məni aldatmadı. Ensiklopedik biliyə malik olan, aşiq sənətinin bilicisi M.Qasımlı bayatını dərhal tanıdı, bayatı haqqında bildiklərini söylədi və onun çap olunduğu mənbəni açıb göstərdi. Bu, 2017-ci ildə çapdan çıxan üç kitabdan ibarət "Aşiq ədəbiyyatı Antologiyası" idi (antologiyanın

tərtibçilərindən biri məhz M.Qasımlıdır). Bayatı, Antologiyanın "Aşiq poeziyası" cildində öz yerini almışdır. Bu "İrəvanda xan qalmadı" başlığı altında çap olunan yeddi bənddən ibarət bayatlardır. Bayatların hamısının mövzusu İrəvan şəhəri, onun tarixi yerləri - Zəngi çayı, Çarşıbazar, həyat və məişəti ilə bağlıdır. Əlimdə həmin havanın not yazısı olmadığına görə, əvvəlcə bu mətnin məşhur "İrəvanda xal qalmadı" xalq mahnısına aid olduğunu güman etdim. Lakin yanlışlıq idi. Bunu məktubunda Tamara xanım da bildirdi. Bu haqda isə daha sonra.

Bayatının sözlərini öyrənərək dəqiqləşdirdik. Bakı nəşrində bayatı bu şəkildə idi:

**İrəvanda Çarşı bazar,
İçində bir gəlin gəzar
Dərdlərə dərman yazar.**

Antologiyada çap olunan mətnə əsasən bayatının I misrasının tamamilə yanlış oxunduğu üzə çıxdı. Qeyd edək ki, Musorqski, əslində, I misranın sözlərini çox düzgün yazmışdır. Lakin müəllif özünü Çarsu sözü məchul olduğu üçün misranı düzgün oxuya bilməmişdir. "Çarsu" - hal-hazırda istifadə olunan "Çarşı" (Çarşıbazar) sözünün qədim formasıdır. Azərbaycan-rus lüğətindən misal götürərək "Çarşı" sözünün qədim "Çarsu" sözündən olduğunu sübut etdik ("çarsu" köhnəmiş söz olaraq - bazar, ticarət sıraları, çərçi - kiçik alverçi mənasını verir).

Tamara xanım özü də etiraf etdi ki, doğrudan da, əlyazmada, "baxar" deyil, "bazar" sözü yazılmışdır və ən müsbət tərəfi isə odur ki, M.Musorqski özü "Çarsu" sözünü çox düzgün yazmışdır. I misra aydınlaşdıqdan sonra, III-misra da müəyyən olundu, "vad" kəlməsi "var" sözü ilə əvəzləndi. Beləliklə, M.Musorqskinin əlyazmasındakı poetik mətn tam bərpa olundu. Həmin mətni oxuculara təqdim edirəm:

**Bu bazar Çarsu bazar aman aman ey
İçindən bir kız çıxar aman ey
Əlində də var kalem aman aman ey
Dərdlərə dərman yazar aman ey**

Qeyd etdiyim kimi, əvvəlcə bu mətnin "İrəvanda xal qalmadı" xalq mahnısına aid olduğunu güman etdim. Çünki, sözügüdə bayatı antologiyada bu adda xalq havasının mətni kimi yazıya alınmışdır və mahnının IV bəndinin melopoetik mətnidir. Musorqskinin əlyazmasının üstündəki "İrəvan" sözü və İrəvanda oxunması da, əslində, buna işarə edirdi. Lakin dediyim kimi, yanlışlıq idi. T.Skvirskaya da poetik mətnin həmin mahnıya aid olmadığını yazdı və xahişimlə not əlyazmasını mənə göndərdi.

Müəllif haqlı idi. Not yazısını araşdırdım. Məlum oldu ki, bu bizə tanış olmayan bir melodiyadır. İlk baxışdan da görünür ki, T.Skvrskayanın dediyi kimi, xalq mahnıları arasında belə bir hava nota yazılmamışdır. Lakin havanı dərinəndən öyrəndikdə, bir sərə maqamları əsl Azərbaycan melosunun əsas unsurlarının özündə daşındığını görmək mümkündür.

1. Havanın mətni tipik bayatı formasındadır. Bir çox Azərbaycan xalq mahnıları və aşıq havaları bayatı üstündə - bayatı poetik mətni ilə oxunur.

Arayış üçün onu da qeyd edək ki, "Bayatı" - sifir Azərbaycan-türk şeir janrıdır, qədim türk tayfalarından olan "Bayat" qəbiləsinin adı ilə bağlanır. Bayatı Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi bir janrıdır və hər bir Azərbaycanlı asanlıqla bayatı qoşmağı bacarır. Bayatı, həm də musiqi janrıdır və hər bir Azərbaycanlı üçün həm də özünüifadə üslubudur. Bayatı - musiqi və sözün vəhdətini təşkil edən melo-poetik bir formadır. Aşıq havaları arasında "Bayat" mətninə oxunan aşıq havaları vardır: bunlar daha çox "şikastə" adı ilə tanınan aşıq havalarıdır. Bayatının bir təbii forması da vardır ki, bunlar "çığa" və "yedək"lardır. Çığa - qoşma, müxəmməs və s. mətnli aşıq havalarda bənd daxilinə - misralar arasına daxil edilən bayatılardır. "Yedək" - bəndin sonuna əlavə edilən yarıdımçı bayatıdır. Hər iki həlaldə bayatı deklamasiya-riçitativ sayağı oxunaraq Azərbaycan emosional tərəfinin güclənməsinə kömək edir və musiqinin təsiri altında yararır.

2. Mahnının informatoru P.I.Paşino sözügündən bayatını İrevan şəhərində eşidərək yaddaşında saxlamışdır. Bu da simvolik mənə daşıyır. Çünki, İrevan və, ümumiyyətlə, şəhərin də daxil olduğu Göyçə mahalı Azərbaycan aşıq sənətinin, bayatların beşiyi sayılır.

Arayış üçün qeyd edək ki, İrevan tarixən Azərbaycan şəhəri olub və əhalisinin çox hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil edib. İrevan məscidlərdən, gözəl bağlarden ibarət müsəlman şəhəri olub. Bunu sübut edən çoxlu sayda tarixi faktlar, fotoşəkillər, medalyerlər mövcuddur. Bu şəhərdə uzun əsrlər boyu aşıqlar el-el, oba-oba gazib, gözəl nəğmələr oxuyub, gözəlliyi, məhəbbəti tərənnüm edib və dastanları yarıdıblar, xalq qəhrəmanlarını vəsf ediblər. Bu bayatın sözləri də aşıq yaradıcılığına aiddir.

3. M.Musorqşkinin havanı yazarkən not sətirinin əvvəlində metri - ölçünü göstərməyib. Eyni zamanda, I və II melo-misralarda xanə xəlləri də yazılmayıb. Bu onu göstərir ki, melodiya sərbəst ölçüyə malikdir, rəçitativ-deklamasiya xasiyyətlidir, fikrimizə, "şikastə" tipli havalər silsiləsinə aiddir. Bu isə bayatının intonasıya ediləmə xüsusiyyətlərini, milli musiqili özünüifadə üsullarına tam cavab verir.

4. Melodiyaada aşağı istiqamətli hərəkət xətti üstünlük təşkil edir. Bu isə xalq melodiyanının, xüsusilə də, aşıq havalarının özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Əksər bayatlırın melodiyası tonikada tamamlanan, aşağı enən tixrord və tetxordur intonasıyalarından yararır və sərbəst ölçüyə malikdir, improvizasiyalı, deklamasiya tiplidir, təcridən genişlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

5. Hava melodik təkrarlardan və variantlı təkrarlardan ibarətdir ki, bu da Azərbaycan xalq melodiyanının xarakterik xüsusiyyəti və əsas inkişaf prinsiplərindən biri kimi müəyyən olunub.

6. Hər bir melo-misra xarakterik kadensiyalarla tamamlanır. Xüsusilə, II və IV melo-misraların kadensiya dönmələri metr-ritmik, melodik-intonasıya quruluşuna görə, Azərbaycan musiqisinin "ayaq" bölmələrinə tam uyğundur.

7. Hər bir melo-misraya "aman" və "aman ey" kimi Azərbaycan xalq mahnılarında xas olan tipik melofidələrlər, melo-nidalar əlavə olunmuşdur.

8. "Ey" nidası aşıq havaları üçün çox xarakterikdir, şeirin misraqımları arasında - yeni melo-ritmik şəraitin gücləndirmək üçün, eyni zamanda, misra sonunda sözün "ey" nidası ilə uzadılması çox tipikdir.

9. Azərbaycan xalq mahnılarında tərsiya ilə başlayan və ya tərsiya intervalının səsləndiyi melodiyalar vardır: Gəl-gəl, Bağa girdim üzümə, Sürməli qız, Biçinçiyəm, Tütü nənəm və s.

10. Melodiyanın əsasını re-şur məqamı təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bir çox Azərbaycan melodiyanının, hətminin aşıq havalarında məqam əsasını mahz şur məqamı təşkil edir. Şur məqamının III pilləsi əsas tondur. Əsas ton - maye pilləsi qədər əhəmiyyətli, mühüm funksiyaə malikdir. Aşıq havalarında isə şur məqamının əsas tonu dəm simrlərlə - yeni, kök gəldə üst-üste düşür. I melo-misraların sonunda də səsinə dəyəcəklərən - aşağı istiqamətli hərəkət isə, bu baxımdan, olduqca xarakterikdir. Bu pərdə aşıq havalarının melodik quruluşunda iştirak edir və qeyd ulunan kvarta hərəkəti - f-c-f, bu baxımdan tipikdir. II və IV melo-misraların sonunda sol səsinəndə maye pilləsinə kvarta intervalı üzrə ardıcıl, aşağı istiqamətli hərəkət oxunur ki, bu da şur məqamı üçün çox xarakterikdir. Məlum olduğu kimi, şur məqamında səslənən havalarda maye pilləsindən mayenin üst kvartasına və, əksinə, üst kvartadan mayəyə keçidlər tipik kadensiya dönmələridir - "ayaqdır".

11. Melodiyanın yazısında melizmlər (Azərbaycan, ümumiyyətlə, şərq musiqisinin xas olan) göstərilməmişdir. Əgər yazıya onlar da əlavə olunsay, xalq mahnısının tam melo-poetik manzərəsi yararar.

12. Nəzərə almaq lazımdır ki, melodiya ilkin informatorlardan, yeni, Azərbaycanlı müənnidən deyil, III şəxsən - yeni, Paşinonun ifasında yazılıb. Bu baxımdan, ifadə müəyyən təhffirən olması mümkündür və hətta, labüddür. Belə olan təqdirdə, melodiyanın metr-ritmik quruluşunda da kiçik və müəyyən dəyişiklik edilə, demək mümkündür ki, yazı tipoloji baxımdan, Azərbaycan bayatılarının musiqi-üslub xüsusiyyətlərinə uyğundur.

13. Qeyd edək ki, M.P.Musorqşkinin bu yazı nümunəsini, xalq mahnılarının nota köçürülməsini ilkin dövrlərinə aid not yazısı - "bəstəkar səciyyəli" (E.Aleksəyev) not yazısı kimi təqdim etmək olar. Beləki, xalq melodiyası sifir melo-intonasıya özləklilərini üstünlük verilərək yazıya alınıb.

Qeyd edək ki, 1939-cu ildə M.Musorqşkinin bu yazıması çap olunub. Lakin çox təəssüf ki, nəzə zamanı mahnının sözləri çəxənib və sözsüz çap olunub. Ehtimal etmək olar ki, mətn ya pis oxunub və ya bilərəkdən sözləri çəxənib. Not yazısı çap edilərkən M.Musorqşkinin yuxarıda qeyd ulunan başlıqdakı yazılan saxlanılıb, lakin "Bubulax çarşu" adı altında çap olunub. Musiqi nümunəsinin ardından aydın olur ki, məntdəki "çarşu" sözü düz oxunmuşdur. Lakin mənası doğru açılmamışdır. Buradan belə bir fikir yararır ki, nəşrin tərtibçiləri "çarşu" sözündəki "su" sözünü ayıraraq, onu uyğun gələn "bulax" (bulaq) sözünə bağlamışlar və nəticədə anlaşılmayan bir başlıq yararib: "Bu bulax (çarşu)". Bu ad isə, əslində, nəzə zamanı tərtibçilər tərəfindən havanın Azərbaycan dilində oxunması və yazıya alınmasının məlum olduğuna işarə edir. Not yazısının altında isə belə bir qeyd var: "Not yazılarda (8, 9, 10, 11 nömrəli mahnılarda - red.) müxtəlif millətlər dilində rus hərfləri ilə yazılmış fonetik mətn

9. Бубулах чарсу

ЗАКАВКАЗЬЕ-ОРПАНВЬ

Пашино, 17 апр 77 г.

Qeyd edək ki, T.Z.Skvrskayanın aşkara çıxardığı Azərbaycan dilində yazılmış poetik mətn və bu haqda tədqiqat musiqi tarixində bir yenilikdir və bədi tapıntı kimi dəyərləndirilməlidir. Not yazısı - mətnin açılması və izahı Azərbaycan musiqi mədəniyyəti üçün isə xüsusi bir önəm daşıyır, haqiqətən bərpə olunmasında, musiqi tariximizin açılmamış səhifələrinin üzə çəxənilməsində xidmət edir. Bu baxımdan Azərbaycan musiqi ictimaiyyəti məhz Tamara xanıma Skvrskaya

Çox sevindirilirdi ki, Tamara Zakir xanı BSkvrskaya (Seyidova) Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Tamara xanım böyük Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin nəticəsidir. O, Asəf Zeynallı adına Bakı musiqi texnikumunu "Musiqi nəzəriyyəsi" ixtisası üzrə bitirmiş, sonralar isə Pəterburq Konservatoriyasında "Musiqi-şəxsiyyət" fakültəsində oxumuşdur. Aspiranturayı "Rus musiqi tarixi" ixtisası üzrə bitirmişdir. Naməzadlik dissertasiyası "Qədim Rus mahnılarında ağı" mövzuda

vardır. Bu mətnlər mükəmməl deyil və xüsusi olaraq açılmadığına (raşifrovka), mətnin məzmununu başa düşməyə imkan vermir, ona görə, mətn bu nəşirdə verilməyib". Əslində isə, bu qeydə "mükəmməl deyil" ifadəsi yazılısa da, yazının çox qədağ və mükəmməl olduğu, artıq deyildiyi kimi, aydın şəkildə özünü göstərir.

Geniş musiqi ictimaiyyəti, not yazısı çap olunduqdan sonra, bu musiqi nümunəsini "Zaqafqazya-İrevan" sözünü görə, "Erməni mahnısı" olaraq tanıyıb və bir çox ədəbiyyatda isə, M.P.Musorqşkinin erməni mahnısını nota köçürdüyü haqqında səhv məlumatlar gedib. Əslində isə məlum olur ki, M.P.Musorqşki erməni deyil, Azərbaycan mahnısını nota köçürmüşdür ki, bu da haqqında danışırdığımız yazımadır. Həmin not yazısını musiqi ictimaiyyətinə təqdim edirik. Qeyd edək ki, bu not nümunəsində də bizə T.Skvrskaya təqdim etmişdir, məntünə görə, Tamara xanıma öz sonsuz təşəkkürlərini bildirirəm'.

